

ФОРМУВАННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Досліджено процес становлення Московської держави в контексті історичної спадщини Київської Русі. Особливу увагу приділено історіографії цієї теми. Розвінчується концепція російських істориків, згідно з якою Московська держава розглядалася як спадкоємниця та правонаступниця Київської Русі. Відстоюється думка про те, що Московська держава формувалася на власному московському ґрунті, за відмінних історичних обставин.

Акцентовано увагу на тому, що процес формування Московської держави відбувався на етапі розпаду України-Русі, у тому числі й унаслідок експансії московських князів, а згодом – їх сюзеренів – монголо-татарських ханів на землі Київської Русі.

Розглядається роль релігійного фактора у формуванні та становленні Московської держави і значення історико-політичного та філософсько-ідеологічного обґрунтування власної зверхності у боротьбі московських правителів за її династично-державну спадкоємність.

Ключові слова: *Київська Русь, історична спадщина, Московська держава, духовна культура, історична культура, ідеологія, держава, імперія, матеріальна культура.*

Тема творення Московського царства, а відтак – Російської імперії завжди була предметів різного роду домислів, спекуляцій і перекручувань у царині історіографії та історичної науки загалом. Цей аспект визначає актуальність статті.

Також слід наголосити, що для нас, у теперішній час важливо переглянути цю проблему з точки зору історико-політичного та філософсько-ідеологічного переосмислення, що й визначає наукову новизну дослідження.

Як зауважив О. Ситник, уже від середини XII століття починається боротьба за династично-державну спадкоємність Київської Русі. Це, зокрема, було пов'язане з прагненням Андрія Боголюбського, за допомогою православних святинь, установити ідеологічну супрематію його міста Владимира над Києвом – «другим Єрусалимом». Згодом московські книжники-історіографи другої половини XVI – XVII століть, формулюючи концепцію тотожності Київської Русі та Московського царства, проголосили Андрія Боголюбського фундатором і будівничим Русі-Росії [10, с. 116]. На противагу провідній ідеологемі «другого Єрусалима» як святої землі, що стосувалась України-Русі, при формуванні Московської держави росіяни запозичили зі спадщини Візантії ідею «Третього Риму», тобто державного всевладдя, то ідея «Святої Русі», софійності буття як книги Божої Премудрості (що закликає до звершень Духу, альтернативи смерті) набуває в Україні пріоритетного значення.

В. Ричка відзначив, що після завоювання турками-османами Балкан та падіння Константинополя, в другій половині XV століття, Московська Русь залишилась останньою незалежною країною православного світу. Ці політичні реалії й покликали до життя ідею її духовної першості, а відтак і бажання наслідувати теологію універсальної держави-імперії. Київська середньовічна держава з її ідейною спадщиною раннього християнства була тим джерелом, з якого імплантувались уявлення та ідеї московської патримоніальної концепції всевладдя царя й вибудовувалась у цьому новому історичному вимірі політична паралель «Єрусалим – Рим – Москва» [8, с. 23-33, с. 10, 11.].

Ще М. Грушевським була рішуче відкинута історіографічна схема московських книжників, згідно з котрою Московська державність виводилася з Київської Русі. Тотожність Московського царства з останньою мала демонструвати його споконвічну присутність на світовій арені. Насправді ж, на переконання вченого, Владимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на власному корені, запозичивши лише від Київської Русі певні форми суспільно-політичного устрою, право, культуру тощо [3, с. 167-172].

Дослідивши першоджерела російської та світової історичної науки, В. Білінський дійшов до висновку, що концепція викладу російської історії, згідно з якою Московська держава постала із слов'янських племен під керівництвом роду князів династії Рюриковичів, є стовідсотково хибною, вигаданою. Насправді ж, Російська держава виникла на теренах фінських племен, які впродовж 1237 – 1238 років були завойовані тюркськими військами хана Батия й стали частиною створеної ханом держави – Золотої Орди. Під час завоювання була повністю винищена династія князів Рюриковичів. Хан Батий завойовані землі так званих Великих Владимирського та Рязанського князівств розподілив між своїми

братами: Беркечаром, Чилаукуном і Мухаммедом, а хан Менгу-Тимур у 1272 році заснував місто Москву й Московський улус [1].

На думку П. Голубенка, Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської Русі, оскільки сформувалася на власному московському ґрунті, у відмінних історичних обставинах. На колишній «руській» півночі в XIII – XVI століттях формувалася цілком відмінна народність і постала нова державна формація – Московія. Московські землі були під монгольським пануванням два з половиною століття, й воно викарбувало глибоке тавро на все життя московського народу, на його духовну та матеріальну культуру. Татарське поневолення змінило державно-правове становище князів і характер їхньої влади: про права князя, про віча й боярські ради не було вже мови, князь перетворився на самовладного щодо населення, але покійного волі татар. У цих умовах виховалися дух московського деспотизму, покора, «раболепіє» підданих і жорстокість московського характеру [2, с. 126].

Згідно зі Е. Смітом, Московська Русь (Russia), парость і духовна спадкоємниця Візантії, простежувала своє походження від Київської Русі (Rus'), феодальної держави, котру заснували в IX столітті скандинавські володарі Рюриковичі та слов'янські селяни і яка шукала у Візантії й доміантного ієрархічного принципу, й свого ідеологічного самовизначення. Падіння Константинополя посприяло дедалі тіснішому союзові церкви та держави, а також формуванню ідеї, що Росія – останній бастион істинної віри.

Отже, саме тієї миті, коли російська церква досягла статусу національної автокефальної церкви, а релігійна спільнота стала тотожною з політичною спільнотою, сама держава ставала дедалі автократичнішою та ієрархічнішою, а її володарі свідомо перейняли такі візантійські титули, як *autocrat* («самодержець») і цар, а також візантійський двірський церемоніал та символи. За таких обставин було очевидним, що теологічна переконаність породить політичну доктрину. На церковному соборі 1504 року ігумен Волоколамського монастиря Йосиф утверджував принцип самодержавства й верховенства царя, що отримав свій скіпетр від Бога. Проте ідеал православної Росії як «Третього Риму» дістав свій класичний вираз у листі 1506 року ченця Філофея зі Пскова до царя Василя III. Філофей, заявивши, цитував: «Два Рими впало, а третій стоїть міцно; четвертого не може бути. Твоє християнське царство не дістанеться нікому». Цей ієрархічний принцип отримав свій найповніший вияв у складному візантійському ритуалі коронації царя Івана IV 1547 року, а виняткова православна основа цього принципу стала очевидною в подальшому хрестовому поході проти татарської Казані 1552 року [11, с. 121, 122.].

Основна ідея Філофея – ідея «Ромейського царства». В його уявленні, це – ідеальне царство, що так зветься тільки тому, що саме в Римі відбулося вперше поєднання християнської релігії з державною владою. На відміну від реальних держав, «Ромейське царство» непорушне. Стародавній Рим і Візантія були лише носіями образу ідеального царства. Після того, як вони зникли, образ «Ромейського царства» перейшов на Московське царство [12, с. 148-204, с. 156].

Згодом цар Олексій Михайлович, за допомогою никонівської церковної реформи спробував реалізувати проект творення єдиної православної імперії, щоб стати новоявленим василевсом «неовізантійської» імперії [6, с. 55, 468].

Р. Кісь відзначив, що доктрина Москви – «Третього Риму», по суті, суперечила навіть принципам пропагованого нею російського месіанства, що тільки формально (на вербальному рівні) мало прикмети універсальності або ж претендувало на таку планетарну всеохопність. Фактично ченцем Філофеєм Псковським у його концепції «Москва – Третій Рим» було зроблено спробу не стільки пов'язати себе зі світом, скільки спробу відмежувати себе від світу, конституюватися у своїй самодостатності, у своїй духовній самодостатності. У такий спосіб Москва ставила себе вище від Константинополя й навіть конкурувала з ним [5, с. 185, 186].

З моменту проголошення Москви царством почалась активна робота з формування певного сприйняття нової влади в суспільстві. Цей процес супроводжувався двома основними тенденціями. Більш потужна – полягала в представленні влади як «священної»; вона розроблялася й підтримувалася освіченими представниками церковних верхів. Більш слабка, але також офіційна і, можливо, більш важлива – тенденція представлення влади як «сакральної»; вона підтримувалася, по суті, одним царем і його найближчим оточенням [9, с. 76].

Поряд із цим, відбувалося творення концепції «Москва – Третій Рим», котра, згідно з твердженням О. Оглобліна, як ідея єдиного й останнього православного царства на землі стала ідейною зброєю московського імперіалізму, в тому числі – й у його наступі на українську Козацьку Державу [7, с. 13].

У 1547 році Іван IV (Грозний) уперше вінчався в церкві з титулом Московського царя, як «наслідувач» грецьких і римських імператорів. Із 37 підписів, що скріпили грамоту, прислану з Константинополя в Москву, 35 виявилися підробленими. Так Іван Грозний став «спадкоємцем візантійських імператорів».

Масовану державну фальсифікацію історії свого народу почав Петро I. Він уперше в 1701 році видав указ про вилучення в покорених народів усіх письмових національних пам'яток: літописів, хронографів, хронік, давніх історичних записів, церковних документів, архівів і т. д. Особливо це стосувалось України-Русі. У 1716 році Петро I «знімає копію» з так званого Кенігсберзького літопису, де було показано «об'єднання» давнього літописання Київського й Московського князівств і зроблено спробу обґрунтування єдності слов'янських та фінських земель. Однак доступ до «копії»-фальшивки, як і до самого оригіналу, був закритий. Ця Петрова фальсифікація стала основою для подальших фальсифікацій – написання т. зв. «Загальноруських літописних зводів», у яких обґрунтовувалося право Московії на спадковість Київської Русі. На основі цих фальсифікацій 22 жовтня 1721 року Московія оголосила себе Російською імперією, а москвитів – росіянами. Так була вкрадена у законних спадкоємців Київської Русі – українців – історична назва «Русь».

Петро I завів із Західної Європи велику кількість спеціалістів, у тому числі й професіоналів-істориків, яких залучив до написання і фальсифікації історії Російської держави. Для цього кожний іноземець, що поступив на державну службу, давав присягу про нерозголошення державної таємниці й зобов'язувався ніколи не покидати Московську державу. На думку Я. Дашкевича, виникає питання: які можуть бути державні таємниці при «обробці російської історії» давніх часів? У будь-якій цивілізованій європейській країні після 30–50 років розкриваються всі архіви. Російська імперія дуже боїться правди про своє минуле. Смертельно боїться! [4].

Після Петра I, який перетворив Московію на Російську державу, еліта Московії (насамперед – іноземні історики, що перебували на службі на кшталт німецьких істориків Байера, Шльоцера, Міллера тощо), почала замислюватися над необхідністю створення цілісної історії власної держави. За цю справу ретельно взялася імператриця Катерина II, не допускаючи навіть думки про те, що в царському роду вона може бути серед рядової татаро-монгольської знаті. Катерина II, ознайомившись з архівними першоджерелами, звернула увагу, що вся історія держави тримається на словесній «билінній» міфології й не має доказової бази. Тому Катерина II своїм указом від 4 грудня 1783 року створює «Комісію для складання записок про давню історію переважно Росії» під керівництвом і наглядом графа А. Шувалова, в складі 10 визначних істориків. Основне завдання, яке було поставлене перед комісією, полягало в тому, щоб за рахунок переробок літописів, написання нових літописних зводів та інших фальсифікацій обґрунтувати «законність» привласнення Московією історичної спадщини Київської Русі й створити більш достовірну історичну міфологію держави Російської. Комісія працювала 10 років. У 1792 році «Катерининська історія» побачила світ. Робота комісії проводилась насамперед у плані збору всіх письмових документів (літописів, архівів тощо). Ця робота вже частково була зроблена за ініціативи Петра I.

Таким чином, слід підсумувати, що, на думку вчених і дослідників, процес формування Московської держави відбувався на етапі розпаду України-Русі, у тому числі й унаслідок експансії московських князів, а згодом їх сюзеренів – монголо-татарських ханів на землі Київської Русі.

У боротьбі за її династично-державну спадкоємність московські правителі використовували найрізноманітніші методи і засоби: від примітивного військового загарбання до історико-політичного та філософсько-ідеологічного обґрунтування власної зверхності. Одною з основних практик такого роду й стала доктрина ченця Філофея Псковського «Москва – Третій Рим».

Список використаних джерел

1. Білінський В. Москва Ординська (XIII–XVI століття). Історичне дослідження [Текст] / В. Білінський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2011. – 304 с.
2. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин [Текст] / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.

3. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слав'янства [Текст] // М. С. Грушевський Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 75–82.
4. Дашкевич Я. Як Московія вкрала історію Київської Русі-України [Електронний ресурс] / Я. Дашкевич. – Ел. текст. дан. – Режим доступу : <https://news.pn.ru/public/111442>. – 16.05.2016.
5. Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) [Текст] / Р. Кісь. – Львів : Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998. – 562 с.
6. Кутузов Б. П. Тайная миссия патриарха Никона [Текст] / Б. П. Кутузов. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва [Текст] / О. П. Оглоблин // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К. : Рада, 1994. – С. 11–47.
8. Ричка В. М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації [Текст] / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23–33.
9. Савельєва М. Ю. Монархия как форма самоопределения личности. Российский опыт становления феномена «сакральное» [Текст] / М. Ю. Савельєва. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2006. – 216 с.
10. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. – до 1939 р.) [Текст] : монографія / О. М. Ситник. – Донецьк : «Нуолідж» (Донецька філія), 2009. – 549 с.
11. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка [Текст] / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращука. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
12. Томсинов В. А. Политическая и правовая мысль Московского государства [Текст] / В. А. Томсинов // История политических и правовых учений : учебник для вузов / под ред. О. Э. Лейста. – М. : Изд-во «Зерцало», 1999. – С. 148–204.

Р. И. Олексенко

ФОРМИРОВАНИЕ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ КИЕВСКОЙ РУСИ

Исследован процесс становления Московского государства в контексте исторического наследия Киевской Руси. Особое внимание уделено историографии данной темы. Развенчивается концепция российских историков, согласно которой Московское государство рассматривалось как наследник и правопреемник Киевской Руси. Отстаивается мысль о том, что Московское государство формировалась на собственной московской почве, в отличных исторических обстоятельствах.

Акцентируется внимание на том, что процесс формирования Московского государства происходил на этапе распада Украины-Руси, в том числе и в

результате експансії московських князів, а потім – їх сюзеренів – монголо-татарських ханів на землі Київської Русі.

Рассматривается роль религиозного фактора в формировании и становлении Московского государства и значение историко-политического и философско-идеологического обоснования собственного превосходства в борьбе московских правителей за её династическо-государственную преемственность.

Ключевые слова: Киевская Русь, историческое наследие, Московское государство, духовная культура, историческая культура, идеология, государство, империя, материальная культура.

R. I. Oleksenko

MOSCOW STATE FORMATION IN THE HISTORICAL HERITAGE OF KIEVAN RUS

The process of formation of the Moscow State in the context of the historical heritage of Kievan Rus is researched. The particular attention is paid to the historiography of the subject. The concept of the Russian historians, according to which the Moscow State is seen as the successor and the heir of Kievan Rus, is criticized.

The idea is argued that the Moscow State was formed on its Moscow basis, under different historical circumstances.

The attention is paid to the fact that the formation of the Moscow State occurred during the collapse of Ukraine-Rus, that was also a result of the expansion of the Moscow princes, and later – of their overlords, the Mongol-Tatar khans, – in lands of Kievan Rus.

The role of religious factor in the formation and establishment of the Moscow State and the importance of historical and political-ideological and philosophical proof of the superiority of the Moscow rulers in their fight for the dynastic and state succession of the Moscow State is considered.

Keywords: Kievan Rus, the historical heritage, Muscovy (Moscow State), spiritual culture, historical culture, ideology, power, empire, material culture.

Надійшла до редакції 20 січня 2016 року

* * *